

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՋԱՎԱԽՔԸ
1918-1920 ԹԹ.

1918 թ. մայիսի վերջին թուրքական ներխուժման պատճառով դեպի Բակուրիան և Ծալկա Ախալքալաքի հայ բնակչության զանգվածային արտագաղթի օրերին կյանքի կոչվեցին Անդրկովկասի երեք հանրապետությունները: Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը մայիսի 30-ի անկախության հռչակագրում իրեն հայտարարում էր հայկական գավառների գերագույն ու միակ իշխանություն: Անշուշտ, «հայկական գավառներ» բառակապակցության ընտրությունն ինքնանպատակ չէր: Նման ձևակերպումով Ազգային խորհուրդը մի կողմից՝ խուսափում էր ռազմաքաղաքական այդ բարդ իրավիճակում օսմանյան թուրքերի և նորաստեղծ հարևան պետությունների հետ տարածքային վեճերի մեջ հայտնվելու վտանգից, մյուս կողմից, թեկուզև անորոշ սահմաններով, հայտնում էր իր իրավունքները հայկական տարածքների նկատմամբ: Տվյալ դեպքում վերջինիս տակ կարելի էր նկատի առնել և՛ Արևմտյան Հայաստանը, և՛ Ղարաբաղը, և՛ Ջավախքը, և՛ Նախիջևանը, և՛ վիճահարույց այլ տարածքներ:

Սակայն վրաց մենշևիկներն ավելի գործնական քայլեր էին ձեռնարկել վիճելի գավառների հարցը հօգուտ իրենց լուծելու ուղությամբ: Նրանք Գերմանիայի ներկայացուցիչ ֆոն Լոսովի հետ նախապատրաստել էին ոչ միայն իրենց հանրապետության անկախության հռչակումը, այլև որոշակի հավաստիացումներ ստացել վիճելի նկատվող Ախալքալաքն ու Բորչալուն Վրաստանի մաս ճանաչելու խնդրում:¹ Ուստի պատահական չէ, որ նրանք 1918 թ. հունիսի սկզբին գերմանացիների հովանավորությամբ հսկողություն սահմանեցին Հյուսիսային Լոռու նկատմամբ (Հարավային Լոռին բռնա-

¹ Ջամալեան Ա., Իմ պատասխանը «Պրոմեթե»-ի և «Անկախ Վրաստան»-ի հրապարակագիրներին, «Յառաջ», 1928, 19 հունիս, թիվ 677, էջ 2:

զավթվեց թուրքերի կողմից), իսկ հունիսի 4-ին Բաթումում Օսմանյան կայսրության հետ կնքած հաշտության պայմանագրով իրենց իրավունք վերապահեցին հանձնել թուրքերին գերազանցապես հայերով բնակեցված Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառները:

Կարծում ենք, որ նման քայլը թելադրված չէր միայն թուրքերին դիմադրելու անկարողությամբ: Այն նաև հեռու գնացող նպատակ էր հետապնդում: Նախ՝ ստեղծվում էր տպավորություն, թե նորահռչակ Վրաստանը ևս Հայաստանի նման տարածքային լուրջ զիջումներ է անում ռազմական հաղթանակներ գրանցած Թուրքիային, և երկրորդ՝ իր կնքած միջազգային առաջին պայմանագրով, իբրև պայմանավորվող կողմ, արձանագրում է իր իրավունքներն այդ գավառների բախտը տնօրինելու հարցում: Պատերազմում Թուրքիայի ռազմական անհաջողության դեպքում Վրաստանը կարող էր նորից վերականգնել իր «օրինական» իրավունքն Ախալցխայի և Ախալքալաքի նկատմամբ: Եվ վերջապես, թուրքական բռնազավթումը կարող էր արմատապես փոխել Ջավախքի ժողովրդագրական պատկերը. այն է՝ զրկել նրան իր հայկական էթնոնկարագրից: Հետագա դեպքերը բացահայտելու եկան վրաց քաղաքական շրջանակների այդ ազգայնամոլ ծրագրերը:

Ընդհանուր ռազմաքաղաքական բարդ իրադրության մեջ, կարևորելով նորաստեղծ հանրապետությունների միջև սահմանների ճշգրտման հարցը, արդեն հունիսի սկզբից Վրաց և Հայոց ազգային խորհուրդները սկսեցին բանակցությունները: Վրաց ազգային խորհրդի նախագահ Ն. Ժորդանիան և վարչապետ Ն. Ռամիշվիլին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին՝ ի դեմս Ավ. Սիարոնյանի, Հովհ. Քաջազնունու և Ալ. Խատիսյանի, առաջարկեցին Բորչալուի գավառի հարցում առաջնորդվել ազգագրական սկզբունքով: Ախալքալաքի մասին խոսք չկար, քանզի այն գրավված էր թուրքերի կողմից, թեև, ինչպես նշվեց, վրացիները ապագայում այդ հարցի լուծումը ևս տեսնում էին հոգուտ Վրաստանի: Սակայն շուտով սահմանազատման հարցով Հայոց ազգային խորհրդի նշանակած հատուկ հանձնախմբին (Խ. Կարճիկյան, Գ. Խատիսյան և Գ. Ղորղանյան) վրացական պատվիրակության նախագահ Ի. Ծերեթելին հայտարարեց, որ

Վրաստանը ռազմավարական նկատառումներով չի կարող հրաժարվել Ախալքալաքից ու Լոռուց, ինչպես և Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի շրջանից: Ընդ որում, վրաց գործիչը հավատացնում էր, որ դա բխում է նաև այդ տարածքների հայ բնակչության շահերից, քանի որ Գերմանիայի հովանավորությանն արժանացած Վրաստանում հայերի համար ևս կստեղծվի կյանքի ավելի ապահով վիճակ: Ազգագրական սկզբունքից հրաժարվելու վրացական կողմի քայլի դեմ բողոքեց Խ. Կարճիկյանը՝ վրաց մենշևիկների նման մոտեցումը բնութագրելով Հայաստանը Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև բաժանելու գործելակերպ:¹

Հաշվի առնելով կողմերի մոտեցումների տարբերությունները՝ որոշվեց խորությամբ ուսումնասիրել հարցը և նոր խորհրդաժողովում հանդես գալ միմյանց համար ընդունելի, փոխզիջումային առաջարկություններով: Մինչև նոր խորհրդաժողովը, վիճելի տարածքների հարցը մնալու էր առկախ: Բայց, հակառակ կայացված որոշման, արդեն հաջորդ օրերին վրացական մամուլը հեղեղվեց հողվածներով, որոնցում ընդգծվում էր, որ Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետությունն իր հայեցողությամբ արդեն գծել է ապագա հայ-վրացական սահմանը՝ Վրաստանի մեջ նախատեսելով Բորչալուի հայաբնակ մասը, Ղազախը (ներկայիս Իջևանի շրջանի տարածքի հետ – Ա.Մ.), թուրքերի հեռանալուց հետո՝ նաև Փամբակն ու Ախալքալաքը: Մինչդեռ, Հայաստանի կառավարությունը, նպատակ ունենալով հարցի կարգավորմանը հասնել միայն խաղաղ եղանակներով, օգոստոսի 3–ին խորհրդարանում հանդես եկավ ծրագրային հայտարարությամբ, որում մասնավորապես խնդիր էր դրվում «Ատրպատականի (ի նկատի է առնվում ներկայիս Ադրբեջանը – Ա.Մ.) և Վրաստանի հետ փոխադարձ համաձայնության գալով, լուծել Հայաստանի և այդ պետությունների սահմանների հարցը, հիմք ունենալով էթնիկական սկզբունքը՝ իբրև միակը, որը համապատասխանում է ռամկավար պետությունների ոգուն և նպատակնե-

¹ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Ե., 1993, էջ 214–215, Ջամալեան Ա., Հայ-վրացական կնճիռը, Հայրենիք, 1928, ապրիլ, էջ 91:

րին»:¹ Այսպես, ամռանը, սահմանային հարցերում իրարամերժ դիրքորոշումների պայմաններում, հայ-վրացական խորհրդակցությունները մտան փակուղի և վերսկսվեցին միայն աշնանը, երբ թուրքերը սկսեցին հեռանալ գրավված տարածքներից:

Ախալքալաքցի գաղթականների վիճակը շարունակում էր վատթարանալ: Նրանք, փաստորեն, հայտնվել էին յուրահատուկ արգելափակոցում: Դեպի հյուսիս՝ Բակուրիան ու Բորժոմ ճանապարհը փակել էր վրացական զորքը, իսկ ետդարձի ուղին դեպի գավառ՝ թուրքերը:

1918 թ. հուլիսի սկզբին վրաց կառավարությունը մերժեց Հայոց ազգային խորհրդի միջնորդությունները գաղթականներին Վրաստանի խորքերը տեղափոխելու, ինչպես և Բորջալուից հեռացած մահմեդականների բնակավայրերում տեղավորելու իրավունք արտոնելու մասին՝ իր այդ տմարդի քայլը «բացատրելով» համաճարակների տարածումը Վրաստանում կանխելու պատճառաբանությամբ:²

Այսպիսով՝ և՛ վրաց կառավարության, և՛ թուրքական հրամանատարության կողմից որևէ ուղղությամբ տեղաշարժվելու իրավունքից զրկված ջավախքցի գաղթականները դատապարտվում էին բնաջնջման: Օգոստոս ամսին, երբ դեռ չէին սկսվել ցրտերը, արդեն գաղթականների շրջանում օրական մահանում էր մինչև 100 մարդ:³ Խոսելով վրացական իշխանությունների նման անմարդկային վերաբերմունքի մասին՝ Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ա. Ջամալյանը ցավով նշում էր. «Այս տխուր փաստը հիշատակում ենք ոչ թե մեր ահռելի կորուստների կսկիծը վերաժարծելու համար, այլ որպեսզի ցույց տանք, որ ժողովրդիս և իր ընկերները... Ախալքալակի և Հայկական Բորջալուի հայ բնակիչներին հանրապետության քաղաքացի չէին նկատում, այլ անցանկալի եկվոր-

¹ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ., փաստաթղթերի ժողովածու, Ե., 2000, էջ 58:

² Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, ք. 127–127ա և ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեոյի անձն. ֆ. 1, ց. 1, գ. 264, ք. 1–2:

³ «Հորիզոն», 1918, 30 օգոստոս:

ներ, որոնց մասին հոգալը իրենց պարտականությունը չէին համարում»:¹

Գաղթականության հոգսերի ողջ ծանրությունը մնաց Հայոց գաղթականական խորհրդի, Ախալքալաքի Հայրենյաց վարչության, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության, Վրաստանում Ամերիկյան առաքելության, մասամբ նաև Վիրահայոց Ազգային խորհրդի, Ա. Ջամալյանի ուսերին: Հայաստանի անունից Ազգային խորհուրդը Բակուրիանում մշտական ներկայացուցիչ նշանակեց Արշակ Թորոսյանին, Օալկայում՝ Արարատ Տեր-Գրիգորյանին: Գաղթականներն էլ իրենց կողմից լիազոր նշանակեցին Աեսրոպ քահանա Մելեյանին:

Մինչև 1918 թ. դեկտեմբերը բժավոր տիֆն ու խոլերան սկսեցին «հնձել» գաղթականությանը: Այդ օրերին «Մշակում» տպագրված մի թղթակցությունում Պողոս Աբելյանը գրում էր. «Ախալքալաքցիների բնաջնջումն այնքան աճող է գնում, որ եթե գաղթականներին փրկելու համար ձեռք չառնվեն ժամանակի պահանջած միջոցներ, ախալքալաքցիների այս սերունդը կլինի վերջինը երկրագնդի վրա»:² 1918 թ. հունիսից մինչև նոյեմբեր Բակուրիանի անտառներում զոհվեց ավելի քան 18 հազ. մարդ: Գրեթե նույնքան զոհ տվեցին Ծալկայի և Մանգլիսի շրջաններում ապաստանած հայ գաղթականները: Մինչև հաջորդ գարուն ախալքալաքցի գաղթականների կորուստը հասավ 40 հազարի:³

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուղդոսում Անտանտի երկրների հետ կնքած զինադադարի համաձայն՝ թուրքերն սկսեցին զորքերը ետ քաշել մինչև 1914 թ. սահմանը: Հետևաբար դրվում էր նաև Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառներից զորքերի դուրսբերման հարցը: Ինքնաբերաբար մեջտեղ էին գալիս նաև այդ գավառների պատկանելության և գաղթականության վերադարձի խնդիրները:

1918 թ. նոյեմբերից, հաղթահարելով վրաց զինվորական իշխանությունների հարուցած զանազան արգելքները, հաճախ շրջան-

¹ Ջամալյան Ա., նշվ. աշխ., Հայրենիք, 1928, ապրիլ, էջ 90:

² «Մշակ», 1919, թիվ 14:

³ ՀՀ ՊԱՍ ՊԻ արխիվ, Լեռնի անձն. ֆ. 1, ց. 1, գ. 264, ք. 1-2:

ցիկ ճանապարհներով, Ախալքալաքի գաղթականության բեկորներն սկսեցին վերադառնալ իրենց ավերված ու թալանված բնակավայրերը: Բակուրիանիից հայրենի գավառ անցնելու թույլտվության դիմաց վրաց զինվորականները գաղթականներից պահանջում էին ստորագրություններ՝ վրացահպատակություն ընդունելու, գավառը Վրաստանի մաս ճանաչելու մասին:¹ Դեպքերի զարգացումն ակամայից տանում էր դեպի հայ-վրացական հարաբերությունների սրում:

Դեկտեմբերի 1-ին ՀՀ կառավարությունը քննարկեց Ախալքալաքի գավառ կանոնավոր զորքեր մտցնելու հարցը: Ձինվորական նախարար Հովհ. Հախվերդյանը տեղեկացրեց, որ նախօրյակին բարձրաստիճան զինվորականներ Սիլիկյանի, Դրոյի, Դուլխանյանի, Ձինկեհի մասնակցությամբ կայացած հատուկ խորհրդակցությունը Ջավախք զորք մտցնելու քայլից առժամանակ ձեռնպահ մնալու որոշում է կայացրել՝ «նկատի առնելով սպասվելիք բարդությունները հարավային սահմանի վրա և մի քանի այլ հանգամանքներ»: Կառավարությունը հիմնավոր գտավ զինվորական նախարարի պատճառաբանությունները և վճռեց «լիազորել նրան՝ չմտցնել ներկայումս Ախալքալաքի գավառը զորք և առայժմ բավականանալ նախապատրաստական գործողություններով»:²

Դեպքերի հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ հայ զինվորականության և նրա խորհուրդներով առաջնորդվող կառավարության նմանօրինակ գործելակերպն արդարացված չէր: Նախ՝ անհասկանալի է, թե այդ ժամանակ հարավում ի՞նչ բարդություններ կարող էին սպասվել հանրապետությանը: Եթե խոսքը թուրքական վտանգի մասին էր, ապա այն խիստ կասկածելի էր: Թուրքերը ոչ միայն ի զորու չէին նոր հարձակում ձեռնարկել հայերի դեմ, այլև Մուղրոսի գիւնադադարի ուժով, շարունակում էին հեռանալ Անդրկովկասից և այդ մասին պաշտոնապես տեղեկացրել էին Հայաստանի և Վրաստանի կառավարություններին՝ նրանց զորքերին հրավիրելով Ջավախք:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թ. 131ա:

² ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 2, թ. 105, հմտ.: Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., էջ 73:

Բնականաբար չէր կարող սպասվել որևէ վտանգ նաև բարեկամ Պարսկաստանից: Այնպես որ այդ «զգուշավոր» քայլը, որ ավելի շուտ անվճռականության և իրավիճակում ճիշտ չկողմնորոշվելու հետևանք էր, ինչպես կտեսնենք, բավական թանկ նստեց Հայաստանի և մասնավորապես Ջավախքի հայության վրա: Պատահական չէ, որ հետագայում Ախալքալաքի խնդրով, բավական ուշացումով, Հայաստանի ղեկավարության ձեռնարկած քայլերն այդպես էլ շոշափելի արդյունք չտվեցին:

Ինչպես երևում է փաստաթղթերից, կառավարության վերոհիշյալ որոշումը՝ Ջավախք գործ չմտցնելու վերաբերյալ, այնուամենայնիվ, կատարվել է մասնակիորեն:

Հայկական զորքերի հրամանատարությունը մի քանի օր անց՝ հավանաբար դեկտեմբերի 6-ին, տեղեկացած չլինելով Ալեքսանդրապոլի գավառից թուրքերի դուրս գալու մասին, Ղարաքիլիսայից Ծալկայի վրայով մի փոքրաթիվ հեծյալ ջոկատ է հասցրել Ախալքալաքի գավառ: Վերջինս կարողացել է մտնել գավառի հարավային մասը՝ Եֆրեմովկա-Տրոյիցկոյե գյուղերի շրջան: Այդ մասին վկայում է նաև Ջավախք շարժվող վրացական զորքերի հրամանատարության մի հաղորդագրությունը՝ ուղղված կառավարությանը, որում խնդրվում էր միջոցներ առաջարկել ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար, քանզի սպասվում էր անցանկալի միջադեպ, այն է՝ ռազմական բախում Բոգդանովկա մտած հայկական գումարտակի հետ:¹ Սակայն, ինչպես կտեսնենք, հայկական կողմը հապաղեց, իսկ վրացիները գրավեցին գավառի հիմնական՝ կենտրոնական և հյուսիսային մասը:

Դեկտեմբերի 5-ին Ս. Տիգրանյանն անհրաժեշտ համարեց հուշագիր ներկայացնել ՀՀ-ում Վրաստանի ներկայացուցիչ Մդիվանուն՝ առաջարկելով ձեռնպահ մնալ Ախալքալաքը գրավելու գործողություններից և սկսել բանակցություններ:² Այնինչ Հայաստանի ղեկավարությունն անտեղյակ էր, որ նույն օրը՝ դեկտեմբերի 5-ի առա-

¹ Politika, 1998, N 4-6, gv. 7.

² Ջամալեան Ա. Նշվ. աշխ., «Հայրենիք», 1928, ապրիլ, էջ 94 և Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., էջ 75:

վոյան արդեն վրացական կառավարությունը, որ մինչև այդ բռնազավթել էր Լոռին, զորավար Մականի (Սաղաշվիլի) գլխավորությամբ զորք էր մտցրել նաև Ջավախք և գրավել նրա կենտրոն Ախալքալաքը:

Վրացական զերակշիռ ուժերի հետ չբախվելու նկատառումով, հայկական փոքրաթիվ ջոկատը ստիպված դուրս եկավ գավառից:¹ Առնվազն տարօրինակ է, որ Վրաստանի արտգործնախարար Ե. Գեգեչկորին դեկտեմբերի 7-ին հայկական կողմին ուղարկած իր պատասխան հեռագրում վրացական զորքերի մուտքը Ախալքալաք պատճառաբանում էր տեղական բնակչության շահերի պաշտպանության անհրաժեշտությամբ և պատմական, քաղաքական ու բարոյական տեսանկյուններից այն Վրաստանին պատկանելու «իրողությամբ»: Ընդ որում, ոչինչ չէր ասվում էթնիկական սկզբունքի մասին:

Վրացական զորքերը, Ախալքալաքում «կարգ ու կանոն հաստատելու նպատակով», զինաթափեցին տեղի ինքնապաշտպանական ուժերը, մինչև դեկտեմբերի 10-ը հսկողության տակ վերցրեցին ամբողջ գավառը, ստեղծեցին վրացական վարչություն, սկսեցին խոչընդոտել դեռ հայրենի օջախներ չվերադարձած գաղթականների մնացած մասի տունդարձը:

Դեկտեմբերի 16-ին Չայաստանի խորհուրդը (խորհրդարան) հավանություն տվեց Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառների հայ բնակչության անվտանգության ապահովմանն ու այդ տարածքները վրացական զորքերից ազատագրելուն ուղղված Քաջագնունու կառավարության ուշացած քայլերին և հատուկ որոշում ընդունեց՝ գործադիր իշխանությանն ազատ գործելու իրավունք արտոնելով: Այսպես, դեկտեմբերի կեսերին ծագեց հայ-վրացական պատերազմը, որի սանձազերծման գործում, ինչպես նշվեց, իրենց ամենամեծ դերն ունեցան թուրքերը:

Չայկական ուժերը Դրոյի գլխավորությամբ ազատագրեցին Լոռու մեծ մասը: Դեկտեմբերի 11-12-ին հայկական դիվիզիայի հետևակային 4-րդ գնդի մեկ գումարտակ Ալեքսանդրապոլից

¹ Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 225-226:

շարժվեց դեպի Ախալքալաք և այնտեղ մտած վրացական զորքերի հետ ընդհարումից հետո հսկողության տակ վերցրեց գավառի մեծ մասը: Վրացական ուժերը քաշվեցին հյուսիս:¹

Զծանրանալով հայ-վրացական երկշաքայա ռազմական բախման հայտնի մանրամասների վրա, նշենք, որ դեկտեմբերի 31-ին այն Անտանտի երկրների հրամանատարության միջնորդությամբ դադարեցվեց: Հունվարի 9-17-ը թիֆլիսում կայացավ հաշտության կոնֆերանս: Այն, որ կոնֆերանսի անցկացման վայր էր ընտրված ոչ թե չեզոք վայր, այլ Վրաստանի մայրաքաղաքը, գերակա դիրք էր ենթադրում վրացական պատվիրակության համար:

Կոնֆերանսը նախագահում էր անգլիական բանակի գնդապետ Ատյուարտը: Ֆրանսիական հրամանատարությանը ներկայացնում էր կապիտան Հասսելդը: Հայկական պատվիրակության մեջ ընդգրկված էին Մ. Հարությունյանը (նախագահ), Ատ. Մամիկոնյանը և ուրիշներ, իսկ ռազմական խորհրդականն էր գեներալ Գ. Կորգանովը (Կորգանյան), քարտուղարը՝ Ա. Ա. Ահարոնյանը: Վրաստանի պատվիրակությունն ավելի ներկայացուցչական էր: Այն ղեկավարում էր արտգործնախարար Ե. Գեգեչկորին: Անդամներն էին Աաբախտարաշվիլին, գեներալ Գեղևանովը և ուրիշներ:

Ախալքալաքի հարցը, որ կոնֆերանսի ամենասուր խնդիրներից էր, քննարկվեց հունվարի 13-ի նիստում: Գնդապետ Ատյուարտն ի սկզբանե դրսևորեց կողմնակալ պահվածք և ամբողջ նիստի ընթացքում գործեց վրացիների հետ փոխհամաձայնեցված սցենարով: Նախ՝ նա առաջարկեց, որ հիմնահարցի կարգավորման վերաբերյալ քննարկման դրվի վրացական պատվիրակության առաջարկը, որը մինչ այդ, հայ-վրացական պատվիրակությունների հանդիպման ժամանակ, արդեն մերժվել էր հայ պատվիրակների կողմից: Խնդիրը վերաբերում էր Ախալքալաքում զորքեր տեղակայելուն: Վրացիներն առաջարկում էին Ջավախքում պահել միայն վրացական զորքեր. 200 հոգանոց մի զորաջոկատ պետք է կանգնեց գավառի սահմանի երկայնքով, իսկ 360 հոգանոց մեկ գումարտակ՝

¹ Հարությունյան Կ. Ա., Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918-1945 թվականներին, Ե., 2002, էջ 58:

չորսական հրանոթներով ու գնդացիներով, պիտի տեղակայվեր Ախալքալաք քաղաքում: Ջավեշտական է, այն որ գավառում վրացական զորքերի ներկայությունը գեներալ Գեղևանովը «հիմնավորում» էր հայ բնակչության շահերի պաշտպանության «մտահոգությամբ»: Վրացական զորքը պետք է կանխեր արյունահեղությունը գավառ վերադարձող հայ գաղթականության և նրանց բնակավայրերում հաստատված մահմեդականների միջև: Ինչ վերաբերում է հայ բնակչության անվտանգությանը, ապա ըստ վրաց գեներալի, անհանգստանալու հարկ չկար, քանի որ «ձմռանը, ծյան առկայությունն Ախալքալաքի գավառում անհնարին է դարձնում այդ շրջանում ռազմական գործողությունները, և ուստի, այդ զորքերը չեն կարող օգտագործվել Հայաստանի դեմ»:¹

Հայկական կողմի առարկությունները չեն ընդունվում անգլիացիների կողմից: Ստյուարտն առաջարկում է որպես երաշխիք գավառ մտցնել դաշնակիցների մեկ վաշտ: Բայց շուտով պարզվում է, որ հայերի համար քիչ թե շատ ընդունելի այդ տարբերակը հնարավոր չէ իրագործել, քանի որ դաշնակից զորքերն անմիջապես չեն կարող ժամանել տարածաշրջան: Այդ ժամանակ Ստյուարտն ընդունում է վրացական կողմի առաջարկը՝ մինչև դաշնակիցների ժամանումը Ախալքալաքում տեղակայել վրացական 800 հոգանոց մի զորախումբ: Կորզանովն առաջարկում է ի հակակշիռ վրացական զորքերի այդ քանակության, հայերին թույլատրել իրենց ռազմական ուժերն Չարավային Բորչալուում հասցնել 600 զինվորի: Բայց՝ ապարդյուն: Հասկանալի է, որ այս ամենը նախապես մշակված վրաց-անգլիական դիվանագիտական հնարք էր:

Ստյուարտի ճնշման տակ հայկական պատվիրակությունը համաձայնվում է վրացական նախագծի հետ, որը ոչ միայն արտոնում էր Վրաստանին զգալի քանակությամբ զորքեր պահելու Ջավախքում, այլև՝ առանց դաշնակիցների ներկայության և հսկողության, բացառել Հայաստանի որևէ մասնակցություն Ախալքալաքի գավառի գործերին: Ավելին, Գեղևանովի պահանջով արձանագրության

¹ ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 104, ք. 77:

մեջ մտցվում է հատուկ կետ, ըստ որի՝ Վրաստանի նկատմամբ Հայաստանի որևէ ագրեսիվ գործողություն զնահատվելու էր իբրև թշնամական քայլ դաշնակիցների հանդեպ:¹

Կոնֆերանսում դաշնակիցների ջանքերով ի վնաս հայերի որոշում է կայացվում նաև Ախալքալաքի վարչակարգի ձևավորման սկզբունքների վերաբերյալ: Չի ընդունվում տեղական մարմիններն ընտրովի դարձնելու մասին հայերի առաջարկը: Ատյուարտը խուսափելով իրեն ուղղված հայկական կողմի արդարացի հարցադրումներից՝ առաջնորդվում էր այն «սկզբունքով», որ այդ խնդիրը դուրս է կոնֆերանսի իրավասությունից և արդեն լուծված է դեկտեմբերի վերջին գեներալ Ռայկոֆտի նախագծով կնքված զինադադարի համաձայնագրով: Հայկական պատվիրակությանը չի հաջողվում հասնել գոնե այնպիսի որոշման, որ վրացական վարչակարգի գործունեությունը հսկելու համար նախատեսվող հանձնաժողովում հայ անդամների թեկնածությունն առաջադրվի Հայաստանի և հաստատվի դաշնակիցների կողմից: Այդ հարցը ևս փաստորեն մնում է միայն Վրաստանի իրավասությանը, որը պետք է տեղի հայերից և մահմեդականներից ընտրված ներկայացուցիչներին, դաշնակից երկրների դիտորդների ներկայությամբ, վստահեի իր գործունեության «հսկողությունը»: Բայց քանի որ ոչ դաշնակից զորքերը ժամանեցին Ջավախք, ոչ էլ նրանց դիտորդները, վրացական կառավարությունը զավառում հաստատեց իր լիակատար իշխանությունը, իսկ Վերահսկիչ հանձնաժողովում ընդգրկվելու համար տեղի հայ ու մահմեդական ներկայացուցիչներին ընտրելու գործը դարձավ ձևական և նույնպես հայտնվեց վրացական իշխանությունների ձեռքում:

Այսպիսով՝ բրիտանական պատվիրակությունն Ախալքալաքի հիմնահարցի քննարկումը տարավ այնպիսի ուղիով, որ արդյունքում ընդունվի միայն վրացիների համար ընդունելի որոշում: Հայկական կողմի արդարացի բոլոր առարկություններին, հատկապես այն հարցում, որ անհասկանալի է, թե ինչպես կարելի է Հայաստանին զրկել գերազանցապես հայերով բնակեցված այդ գավառի վար-

¹ Նույն տեղում, ք. 78-79:

չաքաղաքական կյանքին մասնակցելու իրավունքից, գնդապետ Ստյուարտը դեմագոգիկ ձևով պատասխանեց, որ այդ գործառույթը կկատարեն դաշնակիցների զորքերն ու նրանց դիտորդները:

Անգլիացիների կողմնակալ կեցվածքն այնքան ոգևորեց վրացական պատվիրակությանը, որ արտգործնախարար Ե. Գեգեչկորին վստահորեն հայտարարեց, որ «այդ (Ախալքալաքի – Ա. Մ.) վարչակարգի հանդեպ Չայաստանը ոչ մի գործ չպետք է ունենա»՝ նույնիսկ չհամաձայնելով Վերահսկիչ հանձնաժողովի ընտրությունների մասին Չայաստանի կառավարությանը տեղյակ պահելու վերաբերյալ Ստյուարտի առաջարկության հետ: Հատկանշական է, որ վրացական պատվիրակության նախագահի այդ կարծիքը, հայերի ու դաշնակիցների համար նաև վիրավորական կեցվածքը, անգլիացի գնդապետը բավարար համարեց և առանց հայկական կողմի բողոքները հաշվի առնելու՝ հայտարարեց հարցը վերջնականապես լուծված:¹

Հատկանշական է, որ կոնֆերանսում վրաց պատվիրակության հանդուգն պահվածքը պայմանավորված էր ոչ միայն անգլիացիների վրացամետ կեցվածքով, այլ նաև հետևանք էր հայ-վրացական հակամարտության շրջանում վրաց-ադրբեջանական մերձեցման: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է ակադեմիկոս Գ. Գալոյանը, այդ շրջանում ավելի խորացնելով մենշևիկ-մուսավաթական գործակցությունը, կողմերը շուտով կնքեցին վրաց-ադրբեջանական պայմանագիր, որի գաղտնի հոդվածներից մեկի համաձայն՝ հայ-ադրբեջանական պատերազմի դեպքում Վրաստանը պարտավորվում էր շրջափակել Չայաստանի հաղորդակցության բոլոր ուղիները:²

Խաղաղության խորհրդաժողովն ավարտվեց հունվարի 17-ին: Կնքված հաշտությունը խիստ ձեռնտու էր վրացական կողմին: Հայկական զորքերի ռազմական հաջողություններն ի չիք էին դառնում: Լոռու ազատագրված ավելի քան 40 գյուղեր՝ մեծ մասամբ հայաբնակ, մտնում էին Չեզոք գոտու մեջ, իսկ Ջավախքը, թեև դիտվում էր վիճելի տարածք, մնում էր վրացիների հսկողության ներքո:³

¹Նույն տեղում, թ. 80–82:

²Գալոյան Գ., Չայաստանը և մեծ տերությունները, 1917–1923 թթ., էջ 54:

³ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 75, թ. 3ա, 5ա:

Այնտեղ վրացական կառավարությանը թույլատրվում էր պահել ոչ ավել, քան 225 հետևակային (2 վաշտ՝ 2 գնդացիով): Տեղի վրացական վարչության գործունեության հսկողությունը, ինչպես նշվեց, ձևականորեն դրվելու էր Անտանտի երկրների ներկայացուցիչների վրա, որոնք այն իրականացնելու էին գավառի հայ և մահմեդական բնակչության օժանդակությամբ:¹

Ինչևէ, հայ-վրացական եղբայրասպան պատերազմն ավարտվեց, ազգամիջյան լարվածությունը հետզհետե տեղի տվեց, և երկու երկրների միջև շուտով հաստատվեցին ընդունելի միջպետական հարաբերություններ: Մարտին երկու հանրապետությունները ճանաչեցին միմյանց անկախությունը, վերականգնվեց երկաթուղային երթևեկությունը, աշխուժացան տնտեսական կապերը: Սակայն Վրաստանի կառավարությունը, օգտագործելով իր աշխարհագրական դիրքը, չմոռացավ ժամանակ առ ժամանակ հակահայ քայլեր կատարել՝ ընդհուպ մինչև տնտեսական շրջափակումն ու արտասահմանից հայ սովյալների համար նախատեսված սննդամթերքի թալանը:² Բարեբախտաբար, ռազմական կոնֆլիկտից հետո հայ-վրացական քաղաքական շրջանակներում երկուստեք գերակշռեց հարցերը միմիայն քաղաքական ճանապարհով լուծելու մոտեցումը, որին կողմերը հետագայում հարազատ մնացին անգամ ամենաբարդ իրավիճակներում: Ուշագրավ է, որ թեև վիճելի խնդիրներից շատերին այդպես էլ լուծումներ չգտնվեցին, սակայն բարեկամական հարաբերությունները պահպանվեցին: Ոչ ոյուրին տարածքային վեճերը լուծելու համար ևս պահպանվեց քաղաքակիրթ եղանակով բանակցելու գործելակերպը. ձեռք բերվեց համաձայնություն՝ այդ խնդրով մշտապես բանակցային գործընթաց ապահովելու մասին:

1919 թ. հունվարյան հայ-վրացական կոնֆերանսից հետո անգլիացիների առաջարկած լուծումից դժգոհ մնացած հայկական կողմը փորձեց հարցը տեղափոխել միջազգային աստյաններ. նախ՝ Բեռն 2-րդ ինտերնացիոնալի խորհրդածողով (1919 թ. փետրվար),

¹ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., էջ 82-83:

² Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 99-100:

ապա՝ Փարիզի՝ խաղաղության վեհաժողով: Բեռնում վրացական սոցիալ-դեմոկրատ մենչևիկները, այդ թվում՝ նրանց պարագլուխ Ա. Չխենկելին, ընդունեցին Հայ հեղափոխական դաշնակցության ներկայացուցիչների առաջարկությունը՝ հայ-վրացական տարածքային խնդիրը խորհրդաժողովի օրակարգ մտցնելու մասին: Ինտերնացիոնալի կուսակցությունների մեծամասնության առաջարկով վիճելի տարածքների պատկանելության սկզբունք հռչակվեց ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, իսկ դրա կիրառման միջոց՝ հանրաքվեն:¹

Կասկածից վեր է, որ այդ սկզբունքի կիրառման դեպքում Լոռու հայաբնակ մասի և Ախալքալաքի հիմնահարցը կլուծվեր հոգուտ Հայաստանի: Ամենայն հավանականությամբ, Բեռնում վրաց մենչևիկներն «ընդունեցին» հանրաքվեի գաղափարը հանուն Եվրոպայի սոցիալիստական կուսակցությունների հետ համերաշխության և ժամանակ շահելու նպատակով՝ առավել ևս, որ անգլիացիների կողմից Լոռու Չեզոք գոտու ստեղծումով վրացիներն արդեն որոշակի ազդեցություն էին ձեռք բերել այդ տարածքի նկատմամբ, իսկ Ջավախքն էլ առժամանակ մնալու էր նրանց հսկողության ներքո:

Պատահական չէ, որ հետագայում հրավիրված խորհրդաժողովներում խոստացված հանրաքվեի գաղափարը վրաց մենչևիկների կողմից այդպես էլ չպաշտպանվեց: Երբ 1919 թ. զարմանից սկսեց գործել հայ-վրացական սահմանային հաշտարար հանձնաժողովը, վրացական լիազորները հրաժարվեցին հանրաքվե անցկացնելու գաղափարից և հատկապես անգիջում դիրք բռնեցին Ախալքալաքի գավառի խնդրում: Վրացական կառավարությունն այդ հարցում ձգտում էր հիմք ընդունել հունվարյան կոնֆերանսի բանաձևը՝ օգտվելով նաև Անդրկովկասում բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ Վ. Թոմսոնի աջակցությունից: Վերջինս վրացիների դրդմամբ 1919 թ. ապրիլի 14-ին Թիֆլիսում հանդես եկավ սահմանային հարցերի ժամանակավոր լուծման որոշումով: Դիմելով Վրաստանի կառավարության նախագահին և Թիֆլիսում

¹ Ջամալեան Ա., Հայ-վրացական կնճիռը, «Հայրենիք», 1928, ապրիլ, էջ 95-96:

Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին՝ նա առաջարկում էր, «ի շահ երկու ժողովուրդների», երկուստեք, շուտափույթ համաձայնվել՝ Ախալքալաքի գավառը վրացական վարչական ենթակայության տակ դնելու, Բորչալուի գավառի մեծ մասը (ներառյալ Ալավերդի քաղաքը), Արդահանի գավառի մի մասը (Կուր գետի ողջ ձախափնյակը՝ Արդահան քաղաքով հանդերձ) Վրաստանին հանձնելու իր ծրագրի հետ։¹ Հատկանշական է, որ անգլիական ռազմական առաքելության պարագլխի այս որոշումը, որ քիչ բանով էր տարբերվում գնդապետ Ստյուարտի և անգլիացի մյուս զինվորականների վերոնշյալ հակահայ դիրքորոշումներից, քննարկման նյութ չէր դառնալու և ուղղակի պարտադրանք էր հայկական կողմին։ Այն ևս, հայ-վրացական հունվարյան խորհրդաժողովի օրինակով, հավասար պայմանների մեջ չէր դնում կողմերին։

Նախ՝ դարձյալ խնդրի արժարժման վայր էր ընտրված Վրաստանի մայրաքաղաքը և երկրորդ՝ իբրև վրացական կողմի շահերի պաշտպան, որոշումը հասցեագրված էր Վրաստանի վարչապետին, իսկ հայկական կողմից՝ միայն Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին։ Անկասկած, այսքան պատասխանատու խնդրով դիմելով պաշտոնական դիրքով անհամեմատ ցածր կարգավիճակ ունեցող պաշտոնյայի, որպիսին վարչապետի համեմատությամբ դիվանագիտական ներկայացուցիչն էր, անգլիական զենեքալը հասկացնել էր տալիս, որ իրենք չեն խորշում անգամ դիվանագիտական էթիկայի նորմերի ոտնահարումից և հաստատապես կանգնած են Վրաստանի շահերի պաշտպանության դիրքերում։ Ինչպես երևում է դեպքերի հետագա ընթացքից, Հայաստանի ղեկավարությունն անպատասխան թողեց Թոմսոնի այս յուրահատուկ որոշում-առաջարկությունը, իսկ վրացիները քայլ առ քայլ գործողության մեջ դրեցին անգլիական մոտեցումները եվրոպական միջազգային կուսակցական կառույցներում ևս՝ փորձելով հարցերը լուծել հոգուտ իրենց։

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 191, թ. 34 և Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ., էջ 98–99։

1919 թ. գարնանը Ամստերդամում կայացած սոցիալիստական կուսակցությունների խորհրդաժողովում վրաց մենշևիկները, օգտվելով այնտեղ Հայ հեղափոխական դաշնակցության ներկայացուցիչների բացակայությունից, հայտարարեցին, որ իրենք հայերի հետ տարածքային որևէ խնդիր չունեն: Ի պատասխան այդ քայլի, հայտնի գործիչ, Իտալիայում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Միքայել Վարանդյանը Դաշնակցության անունից 2-րդ ինտերնացիոնալի գործադիր մարմնին տեղեկացրեց, որ վրացիների այդ հայտարարությունը չի համապատասխանում իրականությանը, և Վրաստանը փաստորեն, հրաժարվում է Բեռնի խորհրդաժողովի որոշումից:

1919 թ. մայիսի սկզբներին 2-րդ ինտերնացիոնալի գործադիր մարմնին անդրադարձավ հայ-վրացական տարածքային վեճերին: Վրացիները համոզված լինելով, որ իրենց կրկին պարտադրվելու է հայերի համար շահեկան հանրաքվեի սկզբունքը, առաջ քաշեցին հիմնահարցի լուծման նոր՝ միջնորդ դատարանի (արբիտրաժի) տարբերակը,¹ որի շնորհիվ նրանք ակնկալում էին հարցի հետագա ձգձգում և ստեղծված ստատուս քվոյի պահպանում: Ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքն օրակարգից հանելու համար վրացական ազդեցիկ մենշևիկներից օերեթելին հայերին հարցրեց, թե դուք «պատրա՞ստ եք նույն սկզբունքը կիրառելու նաև Թուրքահայաստանում»:² Բնականաբար, ցեղասպանություն տեսած Արևմտյան Հայաստանում հանրաքվեի սկզբունքի կիրառումը հայ ժողովրդի համար ցանկալի արդյունք չէր կարող ապահովել, և տվյալ դեպքում շահարկվում էր հայության ապրած պատմական ողբերգության հանգամանքը: Ավելին, վրաց գործիչներն առաջարկում էին 1919 թ. մայիսից Հայաստանի Հանրապետության մաս կազմող Կարսի մարզն ու դեռ միացվելիք Արևմտյան Հայաստանը հայացնել՝ ախալքալաքցիներին այնտեղ վերաբնակեցնելու եղանակով: Այդ ճանապարհով, ըստ նրանց, «կլուծվեր» Ջավախքի հիմնահարցը և միա-

¹ Ջամալեան Ա., նշվ. աշխ., «Հայրենիք», 1928, ապրիլ, էջ 99:

² Varandian M., Le conflit arméno-georgien et la guerre du Caucase, Paris, 1919, էջ 144, Ջամալեան Ա., նշվ. աշխ., «Հայրենիք», 1928, ապրիլ, էջ 99:

ժամանակ «կվերացվեր» հայ-վրացական հակամարտության գլխավոր պատճառը:

Անդրկովկասում տարածքային վիճելի խնդիրների լուծման վերաբերյալ անգլիական կառավարության մոտեցումները Փարիզում 1919 թ. մայիսի 16-ին հայկական պատվիրակության նախագահ Ավ. Ահարոնյանին ներկայացրեց անգլիացի դիվանագետ Լուի Մալլետը: Ի պատասխան Ահարոնյանի այն հարցի, թե ինչու են անգլիացիները Հայաստանի համար կենսական տարածքների՝ հայաբնակ Ղարաբաղի, Լոռու և Ախալքալաքի հարցում պաշտպանում Ադրբեջանին և Վրաստանին, Մալլետը պատասխանեց, որ դրա փոխարեն հայերը կստանան Արևմտյան Հայաստանը:¹

Եվրոպական տերություններից որևէ օժանդակություն չստանալով՝ Հայաստանը փորձեց ապավինել սոցիալտերմի պաշտպանությանը: 2-րդ ինտերնացիոնալի գործադիր մարմինը մերժեց միջնորդ դատարանի վերաբերյալ վրացիների առաջարկը և կրկնեց Բեռնի խորհրդածողովի որոշումը՝ միակ արդարացի սկզբունք համարելով հանրաքվեն: Լոռիում և Ախալքալաքում հանրաքվե անցկացնելու համար որոշվեց տարածաշրջան ուղարկել սոցիալտերմի հատուկ պատվիրակություն: Դաշնակցության ներկայացուցիչները նաև առաջարկեցին, որ հանրաքվեի ժամանակ որևէ ճնշում կամ բռնամիջոց բացառելու և տեղական բնակչությանը սեփական կամքը ազատորեն դրսևորելու հնարավորություն ընձեռելու համար անհրաժեշտ է այդ գավառներից դուրս բերել վրացական զորքը: Վրացական կողմը չընդունեց այս առաջարկությունները, և հարցը նորից մտավ փակուղի: Հայաստանի ղեկավարությունը, ինչպես երևում է կառավարության 1919 թ. հուլիսի 19-ի որոշումից, վրացիների նմանօրինակ կարծի դիրքի պայմաններում էլ հարցի լուծման միակ տարբերակ ընդունեց քաղաքական ուղին: Ուստի հանձնարարվեց արտգործնախարարին վերսկսել բանակցությունները վրացական կառավարության հետ՝ արդյունքները ՀՀ խորհրդարանի օգոստոսի մեկին սկսվելիք նստաշրջանի հաստատմանը ներկայաց-

¹ Ահարոնյան Ա., Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան, Ե., 2001, էջ 26–27:

մելու համար:¹ Մակայն հետագա ամիսներին ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հարգման, հանրաքվեի անցկացման, էթնիկ-ազգագրական սկզբունքի կիրառման և այլ միջազգային նորմերի ու մոտեցումների հիման վրա լուծումների հասնելու հայկական կողմի բոլոր ջանքերն անցան ապարդյուն՝ ինչպես ուղղակի հայ-վրացական բանակցությունների, այնպես էլ 2-րդ ինտերնացիոնալի միջնորդությամբ հրավիրված խորհրդակցությունների ընթացքում:

Մինչև 1919 թ. մարտ ամիսը հայրենի գավառ վերադարձան ախալքալաքցի գաղթականների մնացած բեկորները: Գավառը լիովին թալանված էր, հացահատիկն ու անասունների մի մասը տարվել էր Օսմանյան թուրքիա:

Հայաստանի կառավարությունը որոշում ընդունեց արտասահմանից ստացվող հացահատիկից բաժին հանել նաև Ախալքալաքի գաղթականությանը: Վրաստանը 1919 թ. գարնանը, ապաշրջափակելով ճանապարհները, հրաժարվում էր Ռուսական կայսրության և Անդրկովկասյան սեյմի փլուզումից հետո իրենց մնացած լոկոմոտիվներից ու վագոններից մասնաբաժին հանել Հայաստանին: Դատապարտելով վրացական կառավարության այդ քայլը՝ գրող Ակսել Բակունցը «Հայաստանի աշխատավոր» թերթում ցավով գրում էր. «Քաջասիրտ անտարբերությամբ կխրախուսեն տասնյակ հազարավոր հայության մահացումը սովից, հիվանդությունից (օր. ախալքալակցիները): Իրենց ձեռքին գտնված հազարավոր վագոններից ու լոկոմոտիվներից մեկ-երկու տասնյակն էլ չեն տալ, որ Հայաստանի ժողովրդի հացը փոխադրվի, օրական հարյուրավոր, նույնիսկ հազարավոր մեռնողներին սովից փրկելու»:² Միայն հունիսին, երբ Հայկական կառավարությունը զգալի գումարներով գնեց վագոններ, հացահատիկը ներկրվեց հանրապետություն, ապա Ալեքսանդրապոլի վրայով կամ ուղղակի Թիֆլիսից, Հայաստանի միջոցներով, հասցվեց Ախալքալաքի սովյալներին:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 84, թ. 28 և Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ., էջ 114:

² «Նորք», Համերաշխության հիմքը, Ե., 1999, թիվ 2, էջ 22 և «Հայաստանի աշխատավոր», 1919, 26 հունիս, թիվ 81:

Ստացվող հացահատիկից Ախալքալաքի գավառին բաժին հանելու՝ գործը դրվեց պետական մակարդակի վրա: Թիֆլիսում՝ Հայաստանի ներկայացուցչությունում ստեղծվեց հատուկ հաստիք խնամատարության՝ գծով, որը զբաղեցրեց Պ. Դավիթխանյանը: Միայն 1919 թ. մայիսի սկզբին Հայաստանը Ախալքալաքի սովյալներին հատկացրեց 3 մլն. ռուբլու նպաստ և 74 մլն. ռուբլի՝ սերմացու գնելու համար:¹ Այդուհանդերձ, Ջավախքի տնտեսական իրավիճակը չբարելավվեց: Հայրենիք վերադարձած գաղթականությունը չկարողացավ նախապատրաստվել 1919–1920 թթ. ծմռանը և վառելափայտի ու սննդամթերքի սակավության պատճառով անասելի զրկանքներ կրեց: Հարկ եղավ 1920 թ. մարտի 9–ին Թիֆլիսում Հայոց ազգային խորհրդի, Հայոց գյուղատնտեսական ընկերության և Ախալքալաքի Հայրենյաց վարչության համատեղ նիստի կողմից լիազորել Պ. Աբելյանին «մեկնելու Երևան՝ Հայոց կառավարութեան, պառլամենտի և այլ հիմնարկությունների և անձանց առաջ միջնորդելու բաց թողնելու Ախալքալաքի ազգաբնակչության սերմացուի կարիքների համար ալիւր և դրամական միջոցներ»:² 1920 թ. մարտի վերջից Հայաստանի իշխանությունները, հաղթահարելով Վրաստանի հարուցած տնտեսական խռչնդոտները, հացահատիկի նոր խմբաքանակներ ուղարկեցին Ախալքալաք: Վրացական կառավարությունը ծանր մաքսեր սահմանեց ոչ միայն Հայաստան ներմուծվող, այլև Ախալքալաք ուղարկվող այն հացահատիկի վրա, որից մասնաբաժին էր հանվում և՛ հայ, և՛ վրացի գաղթականներին:

Գններալ Մակակը զինաթափեց հայ բնակչությանը, Իմերեթիայից և Թիֆլիսից բերված վրացական միլիցիայի միջոցով հաստատեց խստագույն ռեժիմ: Ընդ որում, վրացիներն ու մեսխեթցի թուրքերը չզրկվեցին զենք կրելու իրավունքից: Հայերից զենք կարող էին ստանալ միայն նրանք, ովքեր «կամովին», բայց իրակա-

¹ Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 266: 1919–1920 թթ. Ախալքալաքի հայ և վրաց գաղթականությունը Ամերիկյան օգնության կոմիտեից ստացավ զգալի քանակությամբ հագուստ և 250 հազ. փուֆ սպիտակ ալյուր (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թ. 132):

² Ախալքալաքի գավառագիտական թանգարան, գործ 3709, թ. 1:

նում բռնությամբ զորակոչվում էին վրացական բանակ՝ անհնազանդ Աբխազիայի, Օսեթիայի և Աջարիայի դեմ կռվելու համար: «Ախալքալաքցի հայերին.– գրում էր Պ. Աբելյանը,– մենչևիկյան Վրաստանը վաղուց զինաթափ էր արել՝ զինելով գավառի թուրքերին ու վրացիներին»:¹

Վրացական միլիցիան և ժողովրդական (Ազգային) գվարդիան հայատյաց Ս. Նադիրաձեի գլխավորությամբ հաճախ մտնում էին հայկական բնակավայրերը և կամայականորեն հարկեր հավաքում, բռնագրավում հացահատիկը, գյուղատնտեսական այլ մթերքներ ու անասուններ, համազգեստ պահանջում վրացական բանակի համար: Իրեն շատ սանձարձակ պահող միլիցիայի և գյուղացիության միջև երբեմն լինում էին բախումներ:

Սկսվեց Ջավախքը վրացիներով «գաղութացնելու» քաղաքականությունը: Մինչև 1920 թ. վերջը պետության հովանավորությամբ Ախալքալաքի գավառ փոխադրվեցին մի քանի հարյուր ընտանիք իմերեթցի վերաբնակիչներ:² Տեղի վրաց վարչաթյունը գավառի հյուսիսում և արևելքում ընկած արոտատեղիների մի զգալի մասը խլեց հայերից և հանձնեց թուշերին: Տարբեր մեքենայությունների շնորհիվ մի շարք գյուղեր զրկվեցին իրենց վարելահողերից: Ունձագլուխներ եղան Ախալցխայի Սբ. Փրկիչ եկեղեցուն պատկանող Կարծախ, Դադեշ, Սուլդա և այլ գյուղերի հողատարածքների նկատմամբ: Վրացական կառավարությունը կանգ չառավ նույնիսկ այնպիսի միջոցի առջև, ինչպիսին ազգաձուլումն էր: Սկսվեց արշավ կաթոլիկ հայերին «վրացացնելու» ուղղությամբ:³

Հայ բնակչության համար, մասնավորապես Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառներում, լուրջ դժվարություններ ծագեցին պետական գործավարությունը միայն վրացերենով կատարելու կառա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, ք. 124:

² Իմերեթցիների զգալի մասը, չդիմանալով Ջավախքի խստաշունչ կլիմայական պայմաններին, հետագայում վերադարձավ իրենց բնակավայրերը:

³ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, ք. 122ա: Գտնվեցին առանձին ընտանիքներ, որոնք համաձայնվեցին փոխել ազգանունները: Սակայն հայ-կաթոլիկների ճնշող մեծամասնությունը չընկրկեց վրացական իշխանությունների ազգայնամոլ ձեռնարկումների առջև և կտրականապես հրաժարվեց ազգափոխվել:

վարական որոշման կապակցությամբ: Գաղտնիք չէ, որ այդ շրջաններում վրացերեն լեզուն անհասու էր հայ բնակչությանը և վարչական եղանակով որոշման կիրարկումն անհնարին էր: Նման պայմաններում 1919 թ. կեսերից ինչպես Ախալքալաքի գավառից, այնպես էլ Վրաստանի հսկողության տակ գտնվող հայահոծ այլ տարածքներից, նկատվեցին հայ բնակչության խմբակային արտագաղթեր դեպի Հայաստան:

Անշուշտ, Ջավախքի նկատմամբ մենչևիկների վարած շուկինիստական քաղաքականությունն աննկատ չէր մնում Հայաստանում: «Մենք գիտենք,– գրում էր Ա. Ջամալյանը,– հենց վրաց պաշտոնական աղբյուրներից..., թե վրացական իշխանությունները որպիսի անողորմ հալածանքների ենթարկեցին այս գավառների (Ախալքալաք և Բորչալու – Ա. Մ.) հայությանը»:¹ Սակայն հայկական կառավարությունը, ինչ–ինչ նկատառումներով, հարկ էր համարում 1919 թ. բավարարվել միայն իր հացահատիկից Ախալքալաքին մասնաբաժին հանելով և Վրաստանի հետ վարվող բանակցություններում սահմանների հարցի լուծումը ձգձգելով՝ մինչև Փարիզի վեհաժողովում ցանկալի արդյունքների ձեռքբերումը: Ռուբեն Տեր–Մինասյանն այդ մասին գրում էր. «Անարդար էին Վրաստանի դիտումները Հայաստանի վերաբերմամբ, անարդար էր, որ նա Ախալքալաք զուտ հայաբնակ գավառը խլած էր մեզնից, թեև թե՛ աշխարհագրական, թե՛ ազգագրական տեսակետով այդ գավառը Հայաստանին կպատկաներ: Անարդար էր նաև Լոռիի վերաբերմամբ նրա ձգտումը... Չնայած այդ վրդովեցուցիչ դրության, Բյուրոն այն կարծիքն ուներ, որ պիտի համբերել և զիջել վրացիներին, ինչքան որ կարելի է»:² Նման զիջողական մոտեցման հանդիպում ենք նաև վարչապետ Ալ. Խատիսյանի մոտ: Փարիզում հայկական պատվիրակության ղեկավար Ավ. Ահարոնյանին 1920 թ. փետրվարին գրած նամակում նա հայտնում էր, որ հանուն Վրաստանի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների պահպանման, մենք գնում ենք զիջման և «...գրեթե բոլորը հաշտվել են այն բանի հետ, որ Ախալքալաքի գավառն անց-

¹ Ջամալեան Ա., Հայ–վրացական կնճիռը, «Հայրենիք», 1929, մարտ, էջ 118:

² Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, Թեհրան, 1982, էջ 242:

նում է նրանց (վրացիներին –Ա. Մ.), իսկ Բորչալուի գավառում մենք սահմանազատվել ենք Լալվար–Այրում գծով»:¹ Բայց հանրապետության ղեկավարները պետք է նկատեին, որ որքան հայկական կողմը զիջող էր դառնում, այնքան Ախալքալաքի ու Լոռու հարցում վրացիներն ավելի պահանջատեր էին ներկայանում: Անկասկած, սխալ էր օրեցօր արմատավորվող այն տեսակետը, թե քանի որ Փարիզի վեհաժողովը լուծելու էր Արևմտյան Հայաստանի միացման հարցը, չարժեք վիճելի տարածքների համար վատթարացնել հարաբերությունները հարևան Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ:

Հայաստանի ղեկավարության «զգուշավոր» կեցվածքից հիասթափված՝ 1919 թ. գարնանն ու ամռանը ախալքալաքցիները քանիցս դիմեցին Վրաստան մտած անգլիական զինվորական հրամանատարությանը՝ խնդրելով վերջ դնել հայերի նկատմամբ վրացական իշխանությունների անօրինություններին և միջամտել՝ գավառի իշխանության մարմիններում և միլիցիայում տեղական բնակչության էթնիկ կազմին համապատասխան, ներկայացուցիչներ ընդգրկելու համար: Հունվարից հայ–վրացական միջնորդական առաքելությունն ստանձնած անգլիական միսիայի ճնշման տակ հուլիս–օգոստոսից Ախալքալաքի իշխանության մարմիններում որոշ չափով աճեց հայերի, թուրքերի և ռուսների թիվը: Սակայն վրացիները շարունակեցին իրենց ձեռքում պահել կառավարման գլխավոր լծակները: Իսկ անգլիացիների հեռանալուց հետո, 1919 թ. վերջին ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների մեծ մասը հեռացվեց ինչպես Ախալքալաքի, այնպես էլ ազգային այլ շրջանների իշխանության օղակներից:

1919 թ. օգոստոսի 29–30–ին Թիֆլիսում հրավիրված հայ–վրացական խորհրդաժողովում վրացական պատվիրակության նախագահ Ն. Ռամիշվիլին հայտարարեց, որ Վրաստանը կտրականապես դեմ է Լոռու հյուսիսային մասը և ամբողջ Ախալքալաքի գավառը Հայաստանին միացնելուն:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 165, թ. 1–2 և Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ., էջ 169:

1919 թ. սեպտեմբերի 17-ին Թիֆլիսում բացվեց հայ-վրացական նոր խորհրդաժողով: Վրաստանը ներկայացնում էին Ն. Ռամիշվիլին և Ս. Մդիվանին, Հայաստանը՝ Ստ. Մամիկոնյանը և Ս. Խաչատրյանը: Վրացիները, հավանաբար վախենալով Լոռու Չեզոք գոտուց անգլիացիների դուրսբերման պատճառով հայ-վրացական նոր կոնֆլիկտի ծագման հավանականությունից, առաջարկեցին սահմանների «փոխզիջումային» տարբերակ. Հայաստանին թողնել Աբորի գյուղից հարավ ընկած տարածքները, Լոռու դաշտը (Ջալալօղլի-Վորոնցովկա), իսկ Վրաստանին՝ այդ գծից հյուսիս ընկած հողերը և Ախալքալաքի գավառը: Ընդ որում, նրանք այս «զիջումը» դիտում էին ժամանակավոր՝ մինչև Փարիզի վեհաժողովի որոշմամբ արևմտահայ գավառների միացումը Հայաստանին:

Հայկական պատվիրակությունը հայտարարեց, որ իր կառավարությունից լիազորված է, հոգուտ Վրաստանի, զիջելու Խրամի (Ծալկա) շրջանը, Ախալքալաքի գավառի հյուսիսային և կենտրոնական մասը: Ջավախքի հարավային մասը՝ լճերի շրջանը Հեշտիա-Սաթխա-Յոկամ-Ազմանա գյուղերով մինչև Կուր գետը մնալու էր Հայաստանին: Հատկանշական է, որ «զիջելու պատրաստակամությունը» Վրաստանն ընկալեց իբրև զիջում և Ջավախքի նկատմամբ իրեն վերագրեց ազատ տնօրինության իրավունք: «Վրացիները օգտվեցին մեր ինկած վիճակից, — գրում է Ռուբենը, — և շահագործեցին այդքան խիստ կերպով իրենց աշխարհագրական դիրքը՝ մեր ժողովրդյան թե՛ արժանապատվությունը, և թե՛ կենսական արդար իրավունքները ոտնահարելով»:¹ Ստեղծված «ստատուս քվո» ձեռնտու էր վրացական կողմին. անգլիացիների հեռանալուց հետո Վրաստանի իշխանությունը տարածվեց ոչ միայն Ջավախքի, այլ փաստորեն նաև Լոռու Չեզոք գոտու նկատմամբ:

1919 թ. նոյեմբերի 3-ին Թիֆլիսում երկու երկրների միջև վրացիների առաջարկով ստորագրված պայմանագիրը, որը նախատեսում էր վիճելի բոլոր հարցերում առաջնորդվել բացառապես խաղաղ եղանակներով կամ չեզոք արբիտրաժի օգնությամբ,² ակա-

¹ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, էջ 243:

² «Աշխատավոր», 1920, 16 հունիսի, թիվ 57:

մայից ավելի ամրապնդեց վրացական վարչակարգն այս գավառներում, իսկ Հայաստանը զրկվեց այդ հարցում կոշտ դիրքորոշում հանդես բերելու հնարավորությունից և «ապավինեց» միայն անհեռակար բանակցային գործընթացին: Ուստի պատահական չէ, որ Ստ. Մամիկոնյանն ու Ս. Խաչատրյանը, որոնք մնացին Թիֆլիսում և շարունակեցին հայ-վրացական բանակցությունները, ոչ մի արդյունքի չհասան և, ինչպես այդ օրերին պատկերավոր ասում էին, վրացիների հետ զբաղվեցին միայն սահմանների շուրջ անպտուղ «բազարի» խոսակցություններով:

1920 թ. մայիսի 7-ին կնքվեց ռուս-վրացական պայմանագիր՝ փոխադարձ ճանաչման մասին: Համաձայնագրում վրացական կողմի պնդմամբ մտցվեցին կետեր Ռուսաստանի կողմից Լոռու, Ախալքալաքի և Զաքաթալայի նկատմամբ Վրաստանի իրավունքները ճանաչելու մասին: Այդ կապակցությամբ վարչապետ Հ. Օհանջանյանը բողոքի հեռագրեր հղեց ՌԽՖՍՀ և Վրաստանի կառավարություններին՝ հայտնելով, որ Լոռին ու Ախալքալաքը Վրաստանի մաս դիտելով, վրացական իշխանությունները խախտում են 1919 թ. ձեռք բերված հայ-վրացական համաձայնագրերը՝ այդ տարածքները վիճելի համարելու վերաբերյալ:¹ Արդեն հասկանալի էր, որ այս հարցում վրացական կառավարությունը միայն առերես էր ընդունում խնդրի վիճելի դրվածքը և գործում էր միայն իր հայեցողությամբ:

Զկարողանալով լուծում տալ սահմանային վեճերին՝ հայկական և վրացական պատվիրակությունները դիմեցին Անտանտի երկրների օգնությանը: Պատահական չէ, որ ըստ 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի դաշնագրում մտցված 72-րդ հոդվածի՝ անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև սահմանազատման խնդիրը պետք է լուծվեր կողմերի ներկայացուցիչներից բաղկացած շահագրգիռ հանձնաժողովի ջանքերով, իսկ չլուծվելու դեպքում, այն մնալու էր դաշնակից երկրների հայեցողությանը: Հատկանշական է, որ հարցը Փարիզ տեղափոխելուց հետո էլ ուղղակի բանակցությունները շարունակություն ունեցան: Դրանք չդադարեցին մաև 1920 թ. սեպտեմ-

¹ Նույն տեղում:

բերի վերջին սկսված թուրք-հայկական պատերազմի օրերին: Հոկտեմբերի 25-ին Թիֆլիսում Տ. Բեկզադյանի գլխավորած պատվիրակությունը հանդիպում ունեցավ Ն. Ռամիշվիլու, Սաբախտաշվիլու և Ս. Մդիվանու հետ: Ռազմաճակատում հայկական բանակի կրած անհաջողություններից հետո Հայաստանի կառավարության համար առաջնային էր դարձել Վրաստանի հետ թուրքերի դեմ ընդհանուր ճակատ ստեղծելու խնդիրը: Ուստի հայերը հանդես եկան այդպիսի առաջարկով: Վրացական ղեկավարությունը, որ պատերազմի առնչությամբ հայտարարել էր իր չեզոքությունը, իրականում զաղտնի համագործակցում էր քեմալականների հետ: Օգտվելով Հայաստանի համար ստեղծված ռազմաքաղաքական անբարենպաստ իրավիճակից՝ Վրաստանը փորձեց վիճելի տարածքների հարցում հասնել զիջումների: Ս. Մդիվանին հայտարարեց, որ Հայաստանի համար Վրաստանը չի կարող պատերազմել Թուրքիայի ու Ռուսաստանի դեմ, իսկ Ռամիշվիլին խորհուրդ տվեց բավարարվել միայն իրենց բարոյական աջակցությամբ և տված համաձայնությամբ՝ Վրաստանի տարածքում հայերի գորահավաք կատարելու վերաբերյալ:¹

Ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական մեկուսացման պայմաններում Հայաստանը ստիպված եղավ տեղի տալ վրացիների ճնշումներին: Նոյեմբերի 13-ին Թիֆլիսում Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքված համաձայնագրով հայկական կողմը, քեմալականների մոտքը Բորչալուի գավառ կանխելու նպատակով, ընդունեց Լոռու Չեզոք գոտի ժամանակավորապես (երեք ամիս ժամանակով) վրացական զորք մտցնելու Վրաստանի առաջարկությունը:² Սակայն վրացական կառավարությունը, չբավարարվելով Լոռիով, նույն ժամանակ զորք մտցրեց Կարսի մարզի հյուսիսային շրջան՝ Արդահանի գավառ, որի գրավման մասին համաձայնագրում ոչինչ չէր ասվում: Այդ ժամանակ հայ – վրացական վիճելի մյուս տարածքների՝ Արդվի-նի և Ախալքալաքի գավառների խնդիրը մնաց առկախ, քանզի շուտով դրանք քեմալականների կողմից բռնազավթվեցին:

¹ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ., էջ 312–314:

² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 56, ք. 47:

Ինչպես երևում է վերոնշյալից, Հայաստանի Հանրապետությունն իր գոյության ընթացքում չհաշտվեց Ջավախքը Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետությանը հանձնելու վրացական կողմի պահանջների հետ, հայ-վրացական սահմանային հանձնաժողովի, հրավիրված խորհրդաժողովների ժամանակ, ելնելով տարածքների սահմանազատման էթնիկական սկզբունքից, հաստատեց իր մոտեցումներն այդ գավառը Հայաստանին միացնելու վերաբերյալ։ Սակայն այդ գործելակերպում, հատկապես հայ-վրացական պատերազմից հետո, երբեք չնկատվեց հետևողականություն։ Ընդհակառակը, որդեգրվեց ավելի ու ավելի զիջողական գիծ, որը փորձ արվեց հիմնավորել Արևմտյան Հայաստանը հանրապետությանը հանձնելու Անտանտի երկրների սին խոստումներով։

Ուշագրավ է, որ խորհրդային Հայաստանը, որի համար Մոսկվայի պայմանագրերով, փաստորեն, փակվեց Արևմտահայաստանի վերադարձման հարցը, շատ ավելի վճռական գտնվեց սահմանների, այդ թվում Ախալքալաքի ու Ծալկայի գավառների պատկանելության հարցը վիճարկելիս։ Սակայն կրկին վրաց-ադրբեջանական գործակցության և ՌԽՖՍՀ ղեկավարության ոչ հայանպաստ կեցվածքի պայմաններում 1921 թ. հուլիսին հարկադրված եղավ հաշտվելու ինչպես Ջավախքի, այնպես էլ Լեռնային Ղարաբաղի կորստյան իրողության հետ։

**АШОТ МЕЛКОНЯН
ИИ НАН РА**

**РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ И ДЖАВАХК
В 1918-1920 ГГ.**

В конце мая 1918 г. после вторжения турецких войск в Ахалкалакский уезд армянское население было вынуждено эмигрировать в Бакурян и Цалку. Грузинские власти запретили армянским беженцам переселиться в Грузию, в результате чего в условиях постоянных набегов турецких полчищ на армян Джавахка, было уничтожено 35-40 тысяч беженцев. После ухода 5 декабря 1918 г., турецких войск из Ахалкалаки, в начале декабря грузинские военные формирования вошли в уезд. Из-за Лори и Ахалкалаки начался армяно-грузинский двухнедельный конфликт, который завершился освобождением Лори и южной части Ахалкалакского уезда, однако в январе 1919 г. на конференции в Тифлисе под натиском англо-французских военных властей было принято решение о создании Нейтральной зоны в Лори во главе с английским генерал-губернатором, а Ахалкалакский уезд как спорная территория остался под временным контролем Грузии. В период существования независимых государств Армении и Грузии армянское руководство никогда официально не отказывалось от Ахалкалакского уезда и на разных конференциях и встречах настаивало на своем праве по отношению к этому уезду. Армения по мере возможностей оказывала материальную помощь ахалкалакским беженцам, международных форумах поднимала проблему принадлежности Джавахка на разных. Грузинские власти в 1919-20 гг. Ахалкалакском уезде проводили политику национальной дискриминации по отношению к армянскому населению. После советизации Армении и Грузии решение проблемы Джавахка перешло к двум советским республикам.